

Олег БАГАН,
кандидат філологічних наук,
керівник Науково-ідеологічного
центру ім. Дмитра Донцова,
м. Дрогобич

ВІЧНИЙ БУДИТЕЛЬ НАЦІЇ

До 125-ї річниці від дня народження Дмитра Донцова

Постать Дмитра Донцова (1883–1973) до сьогодні залишається в Україні не до кінця збагненою, не прийнятою загальною, контроверсійною у тлумаченнях. Принаймні важко собі уявити, щоб у якомусь не галицькому місті громада без проблем спромоглася назвати одну з вулиць ім'ям цього великого патріота або щоб якийсь університет там легко погодився провести конференцію, присвячену його ідеям. Тим часом роль і місце Д.Донцова в українській культурі та формуванні української національної ідеології є визначними.

Суперечливість сприйняття цієї постаті пояснюється поруйнованістю національної свідомості і психології українства. Українство настільки “унормувалося” в тому, що його чільні представники мають виражати якусь “поступово-випрохувальну” позицію та ідею, бути “рядовими працівниками” на ниві тяжких зусиль щоденності, що сприйняти дивовижно творчу особистість, яка із запалом відкидала будь-яку політичну нерішучість і дрібничковість, пропагувала безнастанну національну войовничість і експансивність, не могло і не може. Та найважливіше, що Д.Донцов виразив своєю різноспрямованою діяльністю порив до радикальності, величності й героїчності змагань, а українство звикло йти дорогою “середньою”, яку ще Т.Шевченко називав гнилою і безперспективною. Етнос, заснувши на якомусь історичному етапі, не міг навіть в умовах відносної свободи повірити в те, що він має крила.

Найбільшим гальмом і перешкодою для повноцінного самоствердження української нації була і є, за визначенням самого Д.Донцова, ментальність “провансальства”. Тобто фатальна переконаність у тому, що історично “ми самі не зможемо”, що “наша культура розвинеться повнокровно лише у взаємодії з чиеюсь культурою вищою”, що “ми повинні задовільнитися малим – етнографією і соціальною стабільністю”. Ці моральні й ідейні пута нависають над Україною дотепер. Наше провансальство (внутрішньо-глибинне малоросійство) спонукає до примирливості там, де треба бути принципово не поступливим, заспокоює у тому, в чому треба бути особливо активним, відволікає від того, що є надважливим.

У період, коли діяльність Д.Донцова була по-особливому кипучою і впливовою (перша половина ХХ ст.), перед українською нацією постали три великі проблеми, які треба було розв'язати: формування ідеології модерної нації, здобуття державної самостійності, створення динамічної моделі національної культури. В усіх цих напрямках Д.Донцов зробив

Дмитро Донцов

вирішальні, стратегічні кроки. Він категорично дискредитував українське малоросійство (брошура “Модерне москвофільство”, 1913) і фальшивий інтернаціоналізм соціалістичних партій та ідеологій (стаття “Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації»”, 1914), рівнобіжно розвинувши концепцію української національно-політичної самобутності (книжки “З приводу однієї ереси”, 1914; “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, 1914; “Мазепа і мазепинство”, 1919; серія статей у журналі “Шляхи” (Львів), 1913–1917). Він концептуально довів докончу потребу створення самостійної української держави

як вирішального чинника стабілізації всієї Середньо-Східної Європи в час, коли майже весь український політикум говорив тільки про автономію, федерацію, не вірив у можливість самостійності (книжки “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, “Похід Карла XII на Україну”, 1915; “Історія української державної ідеї”, 1917; “Міжнародне положення України і Росія”, 1918; “Українська державна думка і Європа”, 1918 та ін.). Він кардинально переосмислив духовні й ментальні основи української культури, визначивши її фатальні стратегічні вади – роздвоєність між Сходом і Заходом та провансальську зорієнтованість на провінційну дрібнопроблемність і етнографічно-сентиментальну стилізованість. При цьому Д.Донцов чітко визначив українську культуру як сутнісно *середньоевропейську*, тобто ближчу у своїх глибинних інтенціях, приміром, до польської чи румунської, аніж до російської як євразійської. Він обґрунтував думку, що для оптимального розвитку кожна культура повинна передусім орієнтуватися на вічно героїчне і романтичне, на переживання своїх органічних традицій і відкидання всіляких негативних, розкладових зовнішніх впливів (статті й книжки “Російські впливи на українську психіку”, 1913; “Справа унії” (“Шляхи”, 1916); “Культура розкладу” (“Шляхи”, 1917); “Підстави нашої політики”, 1921). Естетико-культурологічні ідеї Д.Донцова пізніше вельми яскраво роз-

винули інші автори на сторінках “Літературно-наукового вісника”, який він редагував з 1922 р. (від 1932 р. журнал мав назву “Вісник” і був ліквідований, як і всі інші українські видання та інституції, у 1939 р., після окупації Західної України Радянським Союзом).

У міжвоєнний період Д.Донцов став ідейним лідером нового покоління. Це під його моральним і психологічним впливом виникли перші націоналістичні, підпільні утворення – Українська військова організація на чолі з Є.Коновальцем (1920; діяла і в Західній Україні, і на еміграції), Група української націоналістичної молоді (Прага, 1922; охоплювала переважно емігрантську інтелігенцію), Легія українських націоналістів (Прага, 1925; об’єднувала голов-но емігрантів з Наддніпрянщини), Союз української націоналістичної молоді (1926; розгорнув свою діяльність серед галицького студентства, тут сформувалися такі визначні особистості, як Роман Шухевич (майбутній керівник бойових підрозділів ОУН і Головнокомандувач УПА), Дмитро Грицай (шеф штабу УПА), Степан Ленкавський (визначний ідеолог ОУН і теоретик націоналізму), Зенон Коссак (організатор бойової мережі ОУН), Степан Бандера (лідер ОУН), Степан Охримович, Іван Габрусевич, Богдан Кравців, Володимир Янів та ін.). Сам Д.Донцов у 1923–1924 рр. був безпосереднім натхненником Української партії національної роботи, яка в основному розбудовувала свою мережу на Волині й ставила за мету організацію антипольської революції. У 1929 р. більшість учасників цих політичних утворень злилися в єдину Організацію українських націоналістів, для якої Д.Донцов залишався ідейним авторитетом протягом наступних десятиріч.

У сфері культури Д.Донцову теж удалося здійснити надзвичайне. Після Національної революції 1917–1920 рр. молода творча генерація шукала нових шляхів духовно-мистецького розвитку. Ці люди були розчаровані в культурних спромогах народництва й позитивізму, у раціоналістичних концептах соціалізму та егоцентричних тенденціях модернізму. Потрібні були нові синтетичні ідеї, новий настрій і естетика нової героїки. І тоді саме Д.Донцов відгукнувся на цей духовний голод покоління. Він поєднав філософію національного традиціоналізму (геніально відчуту Т.Шевченком) з концепціями мистецького інтуїтивізму (Е.Гартман, В.Дільтей, А.Бергсон, Ф.Ніцше); усвідомивши пряmlinійність реалізму й деструктивну спрямованість авангарду, відкрив нові потоки неоромантизму, блискуче переосмисливши творчу інтенціональність Лесі Українки (стаття “Поетка українського Рисорджименто”, 1922 р., базована на попередніх численних студіях про Лесю Українку, яку вважав геніальним провидцем і художньо-психологічним феноменом України ще за своїх молодих літ). Регулярно друкуючи в “Літературно-науковому віснику” гострі, широкопроблемні статті на теми літератури й культури, Д.Донцов об’єднав довкола

своїх нових естетичних концепцій чудову генерацію талановитих письменників і критиків. Це були Є.Маланюк, Ю.Липа, Л.Мосендз, У.Самчук, О.Ольжич, О.Теліга, О.Стефанович, О.Лятуринська, Н.Лівицька-Холодна, Р.Єндик, О.Бабій, Б.Кравців, Р.Кедро, Ю.Клен, О.Грицай, Л.Луців, М.Мушин, Н.Геркен-Русова, М.Островерха, М.Шлемкевич та ін. “ЛНВ” – “Вісник” став найавторитетнішим українським націотворчим, ідейним часописом, за моделлю якого постали численні нові журнали: “Студентський вісник”, “Розбудова нації”, “Державна нація”, “Пробоем” (Прага), “Студентський шлях”, “Смолюскипи”, “Шлях нації”, “Дажбог”, “Обрії”, “Напередодні” (Львів), “Самостійна думка” (Чернівці) та ін. Таким чином розвинулося ціле ідейно-культурне явище – вісниківство, яке ґрунтувалося на націоналізмі, філософії ірраціоналізму та волюнтаризму, на ідеалістичній естетиці інтуїтивізму й неоромантизму, вічного героїзму й парнасізму, на моральних засадах традиціоналізму та християнізму. Саме вісниківство витворило яскраву психологію й етику еліти серед еміграційної і західноукраїнської інтелігенції, пробудило творчий аристократизм у нації.

Закономірно зринають питання: як пояснити феномен Д.Донцова в українській культурі й політиці ХХ ст.? Якими є міжнародні контексти й віддзеркалення його ідеології та естетичних концепцій? Що позитивного можемо нині взяти зі спадщини цього пристрасного публіциста й ідеолога?

Дмитро Іванович Донцов народився в сім’ї підприємця й урядовця в м. Мелітополі, де закінчив реальне училище й сформувався в українського інтелігента. Інтернаціональна атмосфера південноукраїнського міста, за спогадами самого Д.Донцова, з одного боку, пробудила в ньому жваве зацікавлення інонаціональними культурами (він особливо захопився західноєвропейською літературою, що виховувала психологію романтичного світосприйняття й бажання індивідуалістичного, героїчного чину), а з другого боку, у нього зміцнилося відчуття власної, української відрубності, національної гідності в зіткненні з чужим московським імперським світом, який особливо ширив свій вплив на українському Півдні. Запальна, динамічно-заповзятлива вдача молодого таврійця спонукала до громадянської активності; вже у двадцять років, навчаючись у Петербурзькому університеті, брав участь у політичних виступах тамтешньої української громади. Невдовзі став членом найрадикальнішої тоді в діях Української соціал-демократичної партії. Познайомився з Симоном Петлюрою, і їхня дружба переросла в ідейну взаємопідтримку. У редактованій С.Петлюрою соціал-демократичній газеті “Слово” побачили світ його перші статті. Публіцистичний талант Д.Донцова швидко відзначили, і він став одним із редакторів петербурзької газети “Наша думка” – своєрідного органу української фракції в другій Державній думі.

За участь у підпільному революційному русі Д.Донцова двічі протягом 1905–1907 рр. заарештовують у Києві. Випущений на поруки після другого арешту, він у квітні 1908 р. виїжджає за кордон, до Львова. Цей переїзд мав доленосне значення: молодий радикальний політик дістав змогу не тільки ширше спізнати український світ і пульсування його культури (у Галичині, як відомо, тоді українське життя вирувало повнокровно й наступально), а й познайомився з колом цілком відмінних ідей та настроїв. Тодішня Росія на рівні інтелігенції і мешканців великих міст була захоплена соціалістичними ідеями. У цьому полягала кардинальна відмінність її від решти європейських країн: соціалізм наче перетворився на нову мораль, вірування для цілого покоління. Поза соціалістичним рухом майже не було дієвих сил демократичного гатунку. Тоді здавалося, що, обстоюючи демократичні зміни, потреба в яких була очевидною, просто не можна не бути в соціалістичному русі. Цим і пояснюється те, що багато людей із націоналістичним світоглядом опинилися в соціалістичних партіях, зокрема й Д.Донцов. Натомість у Галичині, де сформувалася типово середньоєвропейська ідейно-суспільна ситуація, соціалізм не переростав у квазірелігію, там зовсім не було більшовицько-анархістського фанатичного деструктивізму, соціалістичні ідеї були спрямовані на поступові реформи, а не на революцію, і поряд із соціалістичною існували розвинуті національно-демократична, консервативна, ліберальна ідеології.

Усе це і вплинуло на Д.Донцова: його національний світогляд здобув широку платформу, його традиціоналізм отримав нові ідейно-теоретичні стимули, його активність і заповзятливість дістали широке поле для діяльності. Особливо змінила Д.Донцова зустріч у 1909 р. в польському гірському курорті Закопаному з відомим українським консерватором істориком В'ячеславом Липинським. Про це свідчать не тільки ідейні перегуки, а й символічний новий журналістський псевдонім – “Закопанець”.

Упродовж 1910–1914 рр. Д.Донцов щораз посилює свій правий “ухил”: його публікації стають гострішими й масштабнішими за узагальненнями, з різнобічною критикою соціалізму, його захоплює струмисько визвольного націоналізму. Приблизно від 1911 р. вже був самостійником, тобто чітко уявляв і працював на відбудову української державності. У 1913 р., на II Студентському з'їзді у Львові Д.Донцова сприймають як найрадикальнішого ідейного лідера молодого покоління (про це збереглося свідчення Є.Коновальця, який був учасником з'їзду). У 1914 р. разом з групою емігрантів-наддніпрянців він створює у Відні самостійницьку організацію Союз визволення України і стає її керівником.

У 1914–1917 рр., мабуть, ніхто стільки не зробив для пропаганди української суверенності у світі, як Д.Донцов – передусім друкуючись у десятках

німецьких, австрійських, швейцарських, польських та інших європейських часописів. Його статті мали гостро актуальний, кардинальний у висновках, стилістично яскравий зміст.

Національна революція 1917 р. заспіла Д.Донцова за кордоном. Він довго не міг приїхати до Києва через умови воєнного контролю на кордонах. На початку 1918 р. застав уже тільки хаос і безлад української визвольної політики. Він не мав ілюзій щодо конструктивності соціалістичних провідників (М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов та ін.), тому відразу приєднався до невеликої консервативної партії українських хліборобів-демократів (лідери – С.Шемет, В.Липинський). Багато критикував українських політиків першої ланки за брак державницького мислення, сліпий пацифізм, тупий інтернаціоналізм перед загрозою реваншу Російської імперії. За це був визначений головним ідейним ворогом соціалістичного табору. У травні 1918 р. Д.Донцов підтримав переворот гетьмана П.Скоропадського як вдалу реакцію на соціалістичну анархію й загрозу українського бонапартизму. У листопаді 1918 р., після проголошення гетьманом союзу з монархічною Росією, цілковито розчарувався в його політиці й невдовзі знову виїхав за кордон, уникаючи можливої розправи, коли соціалісти повернулися до влади у вигляді Директорії.

Цей короткий біографічний огляд дає картину подій, у перебігу яких Д.Донцов прийшов до переконаності в потребі нового, вольового, містико-емоційного націоналізму як програми й світовідчуття українства. Його висновки в найзагальніших рисах були такі. Український нарід, історично позбавлений своєї шляхти, провідної верстви, яка відіграла визначальну роль у визволенні, наприклад, угорської чи польської націй, може здобути історичну перспективу тільки в разі віднайдення її замітника. Замінити провідну верству (еліту) в бездержавній нації може тільки ідейно-політичний орден. Не партії, що слабнуть у доктринерстві й безнастанному партикуляризмі, а згуртована на засадах нової моралі, жертвовного героїзму, перейнята романтичною почуттєвістю й ірраціоналістсько-волюнтаристським світоглядом організація-орден з полівекторною програмою дій. Цей орден має розростатися не кількісно, а на основі якісного добору членства за принципом діяльної ефективності. Його філософія ніколи не повинна опускатися до рівня соціальної прагматики, а завжди має променіти безмежним ідеалізмом, тобто переконаністю в незнищенності релігійних (християнських) постулатів буття, вічної переваги Серця над Розумом, Духу над Матерією, в неунікненності героїки й шляхетності як вирішальних чинників зростання людини й нації. Його дії і програма ніколи не можуть перетинатися зі світоглядом і тенденціями пристосування, малоросійського холодуїства чи соціального рабства. Його настроєність і стратегія назавжди мають перекреслити традиційну українську примирливість і

поступливість, сліпе занурювання у дріб'язки і втікання від історичного вибору, а тому він повсякчас повинен плекати в народі мілітарно-експансивну свідомість, будити почуття величі й змагання.

У сфері культури теж має відбутися кардинальна зміна. Нація мусить розпрощатися з ментальністю провінції, позбутися комплексу другосортності, повинна зрозуміти, що дух її розвивається не під впливом безнастанного реалістичного описування народних бід (теорія естетичного позитивізму-реалізму) й виспівування своєї туги через постійні лиха (настрій українського буттєвого сентименталізму), не під впливом хворобливого егоцентризму й захоплення формальними прийомами та ускладненнями в мистецтві (теорія модернізму), а внаслідок великих *переживань* і проникнення у трагіку буття з відчуттям долевизначального оптимістичного пориву до Високого і з ім'ям Вічного (концепція неоромантизму). Така духовна переорієнтація народу спричинить зміну його вітальних основ: замість "лакеїв" і "капусти головатаї" (Т.Шевченко), "оспалого" "народу-паралітика" (І.Франко) зможе сформуватися нація динамічна й вольова, багата своїми художньо-творчими візіями та прагненнями. Власне, таке відчуття творчого пориву принесла сформована Д.Донцовим письменницька генерація – вісниківці. Їхня спадщина дає можливість відчутти, що таке оцадне й сильне слово (Є.Маланюк, О.Ольжич), як може впливати на читача динаміка форми твору (Ю.Клен, Ю.Липа, О.Стефанович), про що промовляє національна непоступливість і енергетика (У.Самчук – романи "Гори говорять" і "Кулак", новели збірок "Месники" й "Віднайдений рай"), що таке національний ерос (лірика О.Теліги та Н.Ливицької-Холодної), що відкриває національна душа (поезія О.Лятуринської і О.Стефановича), як кується національний характер (новели Л.Мосендза та Ю.Липи, роман Л.Мосендза "Останній пророк"), як двигить національна мрія і віра (Є.Маланюк, О.Ольжич, Ю.Липа).

Часто Д.Донцова та його послідовників критикували й критикують за однібічність національної ідеології, за незрозуміння модерних естетичних теорій, за вольове нав'язування своєї доктрини іншим тощо. Зазначимо, що такі закиди робили з ліберальних світоглядних позицій люди, які сутнісно не могли сприйняти філософії традиціоналізму-націоналізму. Та коли зіставимо концептуалістику праць Д.Донцова з подібними ідейно-культурологічними теоріями в Європі другої половини XIX – першої половини XX ст., то виявимо, що він залишився на висоті у своїх синтетичних висновках і проникливих оцінках, на рівні таких мислителів-пророків, як В.Дільтей і М.Шелер, В.Зомбарт і Г.Зіммель, В.Парето і Г.Моска, Г.Лебон і Ш.Морра, О.Шпенглер і Х.Ортега-і-Гассет, С.Бжозовський і М.Здєховський, при цьому пов'язуючи свої концептуальні теоретизування з україн-

ським контекстом, творячи єдність українського змісту й загальноєвропейської ідеології. Його найкращі книжки – "Підстави нашої політики" (1921), "Націоналізм" (1926), "Наша доба і література" (1936), "Де шукати наших історичних традицій?" (1938), "Маса і провід – кількість чи якість?" (1939), "Дух нашої давнини" (1944), "Туга за героїчним" (1953), "Поетка вогняних меж: Олена Теліга" (1956), "Росія чи Європа?" (1955), "Від містики до політики" (1957), "Незримі скрижалі Кобзаря" (1961), "Клич доби" (1968) – дають змогу осягнути, що таке *креативний стиль* мислителя і пропагатора ідеї, *світоглядно цілісний* погляд на історію та культуру, що таке *експресивність публіцистичної мови* й *пульсування живої думки*. У цих творах вражає не тільки широта ерудиції автора, а передусім глибина постановки проблем.

У нас чогось заведено винувати Д.Донцова за "ненауковість" його тез, "нетолерантність", "симпатії" до право-тоталітарних ідей і рухів його часу. Праці Д.Донцова справді не наукові, бо в точному розумінні науковцем не був і не прагнув ним бути. Він був великим публіцистом і есеїстом у нашій культурі, а ці форми інтерпретації дійсності, як відомо, відрізняються від наукових. Тож звинувачення безглузде. Д.Донцов хотів гострим словом розбудити оспалу націю і дати їй яскраві візії для ідейно-політичних і культурних змагань – і цю свою місію виконав. Нетолерантним був лише до тих, хто або руйнував націю зсередини, або вів гармонійну, але приховану взаємодію з її ворогами, або відволікав її від пекучих, актуальних завдань фальшивими теоріями про "гуманність", "естетизм", "космополітизм" і т. ін. Час Д.Донцова був жорстокий, українська нація стояла перед вибором – "бути чи не бути", тоталітарні, агресивні рухи та ідеології – від комунізму до нацизму – тоді фактично домінували в Європі, тож чи можна було в таких умовах проповідувати ягнячу поблажливість, потульність і нерішучість у діях? Питання риторичне.

В особі й творчості Дмитра Донцова є справді щось неукраїнське, але не в розумінні, як визначали його вороги, "диверсійності москаля" (хоч москалем він і не був). А в тому сенсі, що і підкреслена принциповість його натури, і фантастично жвавий публіцистичний талантизм (чого в Україні, окрім І.Франка, завжди бракувало), й ідейна націленість на максималізм та "глобалізм" мислення різко контрастують із традиціями національної культуротворчості. Він уніс в українську, занадто інертну за ментальністю культуру й громадське життя справжній південний, італійський темперамент (італійські корені в його предків таки були), з властивою йому категоричністю суджень, захопленістю почуттів, іскрометністю образів і реакцій. Спадщина Д.Донцова залишатиметься своєрідним "метеоритом" у просторі нації, яка до Півдня вітально схильна, але чогось виступає в Історії "по-середньому" в'язкою і нерішучою.